

L'ART CONTEMPORANI EN LA LITÚRGIA DESPRÉS DEL CONCILI VATICÀ II

1. Introducció.

Em plau ser aquí per participar en un dels actes que s'han organitzat amb motiu dels 90 anys de Domènec Fita. Desitjo que per molts anys al nostre artista li entri –tal com ell va dir fa poc en una entrevista- “com una bogeria per l'art” i es posi a treballar (cf. Diari de Girona, 28.10.17, p. 55).

El primer record que tinc del nom de Domènec Fita està envoltat de polèmica. Jo era un adolescent. A la Setmana Santa del 1959 es va estrenar el pas de l'“Ecce homo” de l'anomenada popularment Confraria dels Manaies. Recordo que a Girona es va aixecar una gran polèmica entre detractors i defensors d'aquell pas tan diferent dels altres que hi havia a la processó del Divendres Sant. A uns els agradava moltíssim. A d'altres no els inspirava cap mena de devoció. Tinc unes imatges mentals molt vives de la discussió en la meva família i amb amistats dels meus pares i els meus avis. Jo contemplava aquell pas i em sentia dividit entre l'admiració d'una obra contemporània i la necessitat de comprendre el missatge espiritual que volia transparentar, donat que pels detractors el transparentaven millor els altres passos amb imatges més tradicionals. També recordo la divisió d'opinions que provocà la imatge del Cor de Maria a l'Església dels Pares Claretians. Però no sé perquè m'és més viva la polèmica entorn de l'“Ecce homo”. Qui m'havia de dir que molts anys després, avui, jo estaria parlant d'aquell escultor des de la meva condició d'abat de Montserrat!

Però, deixem els records i anem a parlar de “L'art contemporani en la Litúrgia després del Concili Vaticà II”.

2. Aclarint conceptes.

Per començar, em sembla convenient aclarir conceptes. Primer sobre la noció d'art. No és fàcil definir-lo. Potser es podria dir que és l'habilitat per organitzar uns elements en una forma que repercuteix en els sentits i en les emocions del qui ho contempla. I m'atreveria, encara, a anar una mica més enllà quan relacionem l'art amb la litúrgia, conscient, però, que hi ha

qui té una concepció diferent; l'art, sobretot quan està vinculat a la litúrgia, ha de tenir uns valors estètics de bellesa, d'equilibri, d'harmonia. Ja veurem perquè.

Abans, però, cal aclarir que entenem per litúrgia, evidentment dins la concepció cristiana. Del Concili Vaticà II es desprèn que la litúrgia és “una acció sagrada a través de la qual, amb un ritus, en l'Església i per mitjà de l'Església, s'exerceix i continua l'obra sacerdotal de Crist” en la seva doble dimensió de “santificació de la humanitat i de glorificació de Déu” (cf. S. Marsili, *Nuevo Diccionario de Litúrgia*, Madrid, 1987, p. 1153).

Amb aquesta definició de litúrgia ja veiem que per la celebració dels “ritus” cal recórrer a la dimensió simbòlica i, per tant, també a l'art, que ajudin a expressar el que se celebra. L'art, doncs, en relació amb la litúrgia, no és una realitat autònoma sinó una part de l'estructura sobre la qual descansa el simbolisme litúrgic. L'art litúrgic, que és una part del que podríem anomenar art sacre, està estretament relacionat amb la celebració i, per tant, amb la fe. En aquest sentit, l'art litúrgic ha d'estar en sintonia amb l'esperit de la litúrgia ajudant a establir una relació transcendent. D'aquesta manera ajuda les persones a entrar en relació amb Déu que és qui actua principalment en la celebració litúrgica.

Tal com diu la constitució del Concili Vaticà II sobre la litúrgia, la “Sacrosanctum Concilium”, l'Església no ha tingut mai cap estil artístic com a propi (cf. SC 123). Això vol dir que qualsevol artista pot posar les seves qualitats artístiques al servei de la litúrgia, després, evidentment, de conèixer l'esperit de la litúrgia; per això és millor si és creient i té una experiència de viure la litúrgia.

En la meua exposició, no em referiré a tot el que l'art ha aportat i pot aportar a la litúrgia; no parlaré del que són obres menors: vasos sagrats, ornaments, etc., ni tampoc a la música. Em centraré en les obres majors de l'art: pintura, escultura, arquitectura.

3. Una mica d'història.

La relació entre l'art i la litúrgia es troba ja en l'antigor cristiana. Ho podem veure en les catacumbes, per exemple. Primer van ser uns signes convencionals que expressaven una realitat espiritual: una creu, una àncora,

un colom, una pavó, uns gotims de raïm, unes espigues de blat, una figura orant, etc. De mica en mica es van anar fent composicions més elaborades amb la reproducció d'escenes bíbliques relacionades amb la litúrgia (el sacrifici d'Isahac, Melquisedec oferint pa i vi, el Bon Pastor, un anyell envoltat d'ovelles, la resurrecció de Llätzer, la multiplicació dels pans, el sant sopar, la crucifixió, etc.).

Sense entrar en detalls, podem dir que l'art romànic i després el gòtic van anar desenvolupant aquestes composicions, sempre en estreta relació amb la litúrgia i amb el missatge de la Bíblia. A més de les imatges tridimensionals, en els murs de les esglésies es pintaren els fets més destacats de la història de salvació. Amb això, no sols se'ls donava a conèixer a la gent (la Bíblia dels qui no saben llegir o no tenen diners per tenir-ne una) sinó que també s'inculcava la idea que l'assembla que participa en la celebració es membre del poble de Déu i està inserida en la mateixa història de salvació revelada en la Sagrada Escripura. El pla salvador de Déu revelat en la Sagrada Escripura, doncs, continua per mitjà de la litúrgia en els cristians d'avui.

En el període del renaixement, de mica en mica, d'una manera gairebé imperceptible, es va passant de centrar l'atenció en Déu i la seva obra a centrar-la en l'ésser humà. La persona humana va prenent el centre. La bellesa sumptuosa de les esglésies expressa la grandesa de l'home creador de bellesa. De subratllar la dimensió transcendent del misteri de Déu es passa a destacar l'encarnació, al dimensió humana del misteri cristià. L'art s'allunya així de la litúrgia. Semblantment el barroc, amb un estil sumptuós expressa al triomf de la fe sobre les heretgies, però sense una relació directa amb la litúrgia.

En canvi, en les Esglésies orientals, es va continuar i continua la tradició que també nosaltres compartíem fonamentalment fins al romànic i en certs aspectes del gòtic, i s'ha mantingut una gran simbiosi entre l'art i la litúrgia. Basta recordar la bellesa de les icones i els frescos que solen decorar les esglésies d'orient Alguns occidentals, però, critiquen que és un art massa immobilista, perquè va reproduint sempre la mateixa tradició amb els mateixos símbols sense fer-los evolucionar. No entro ara a valorar aquesta crítica.

La reforma litúrgica del Concili Vaticà II, pel que fa a la litúrgia romana, va voler tornar a les fonts i a donar tot el seu contingut a la celebració litúrgica i, per tant, a demanar el concurs de l'art perquè ajudés a la vivència litúrgica.

El Pau VI deia als artistes encara durant la celebració del Vaticà II: “El nostre ministeri té necessitat de la vostra col·laboració. Perquè, tal com sabeu, el nostre ministeri és predicar i fer accessible i comprensible, i fins i tot commovedor, el món de l'esperit, de les realitats invisibles, de les coses inabastables, de Déu. I en aquesta activitat que fa el transvasament del món invisible en fórmules accessibles i intel·ligibles, vosaltres sou mestres. I el vostre art consisteix precisament a arrancar al cel, al món de l'esperit, els seus tresors i revestir-los de paraula, de colors, de formes, d'accessibilitat” (AAS 56 (1964) 438).

En aquell moment, però, hi havia una situació problemàtica. En molts artistes dominava la idea que una obra d'art no havia de referir-se a res més que a ella mateixa. Això volia dir que l'art pretenia presentar-se com a la realitat principal i tenia dificultat a subordinar-se al desenvolupament de la litúrgia. De mica en mica, però, l'art i la litúrgia han tornat a trobar-se, no sense alguna tensió, per afavorir la vivència de les celebracions

4. Una controvèrsia històrica que de tant en tant rebrota.

Art i litúrgia es troben al bell mig d'una qüestió fonamental per a la vida cristiana. Una qüestió entorn de dos grans temes bàsics: la veneració i el culte a les imatges i la dimensió sacramental de la vida cristiana. I, encara abans, la qüestió de si és lícit de representar Déu en imatges.

Caldrà que diguem alguna cosa de cadascuna d'aquestes grans qüestions, perquè en cert sentit van rebrotar en el postconcili del Vaticà II.

Hem de començar fent una pregunta: és lícit representar Déu? Segons el que diu la Bíblia, no; en l'Antic Testament queda claríssim Així ho han entès el judaisme, que no té imatges; es prohibeix fer cap representació de Déu perquè és invisible, espiritual, i també per evitar la idolatria. Efectivament, el segon manament diu: “no tinguis cap altre Déu

fora de mi. No et fabriquis ídols, no et facis cap imatge del que hi ha dalt al cel, aquí baix a la terra [...]. No els adoris [els ídols] ni els donis culte” (Ex 20, 2-5). Al darrere de la discussió sobre la possibilitat de representar Déu, cal distingir, però, entre dues veritats bàsiques de la fe: Déu i Jesucrist.

D’una banda, cal salvar l’absoluta transcendència de Déu Pare, la seva absoluta alteritat. Ell és esperit, invisible, no es pot circumscriure en un espai, és inabastable, més gran que tot, etc... Això fa que Déu no pugui quedar reduït a les nostres imatges, a les nostres paraules, a les nostres idees. Per això durant molt temps, en el cristianisme, no es va representar la figura de Déu Pare amb trets humans; se’l representava simbòlicament (molt sovint amb una mà que sortia d’entre uns núvols, tot i que la mà també és una figura humana).

Però, alhora creiem en Jesucrist. Ell és el Fill de Déu, el Verb encarnat, fet home com nosaltres. Per tant, per l’encarnació Déu s’ha fet visible en Jesucrist, s’ha posat al nostre abast, s’ha circumscribit en un home concret. No podem representar el Déu invisible, només evocar-lo simbòlicament, però és lícit per tant, segons el principi de l’encarnació, representar la imatge de Jesucrist i en ella venerar el Fill de Déu mort i ressuscitat.

I aquí ens hem de fer un altra pregunta: es pot representar Jesucrist, però és lícit donar culte a les imatges i venerar-les? La discussió sobre aquesta qüestió ve de lluny. Es va iniciar a l’Orient cristià durant el s. VIII dC. amb la crisi anomenada iconoclasta. Finalment, es va resoldre en el concili II de Nicea, el 787 dC. Aquest concili distingí entre el culte donat a Déu, que és d’adoració (latria), tal com fem amb el Sagrament eucarístic que és presència real, i la veneració atorgada a les imatges (proskinesis), perquè les imatges no es poden adorar com si fossin Déu. El concili II de Nicea, per tant, defensava que les imatges podien ser venerades en la litúrgia i en la devoció dels fidels. Perquè la imatge “representa”, fa present espiritualment, el Fill de Déu fet home, i hi ha un vincle espiritual entre la veneració o la invocació davant la imatge i la persona real de Jesucrist. Aquestes conclusions va costar que fossin ben acceptades a l’Occident llatí, on van arribar en temps de Carlemany (800 dC), la dificultat venia d’una traducció deficient de l’original grec. De fet, l’Occident llatí ha continuat essent “tendencialment” iconoclasta, llevat sobretot de l’època barroca, en el sentit d’experimentar una certa dificultat per entendre la dimensió

simbòlica (quasi sacramental, com veurem en l'apartat següent) de les imatges. Aquesta tendència va tenir certs adeptes en l'immediat post concili Vaticà II, quan es parlava d'espais polivalents per la culte, es feien esglésies sense gairebé cap imatge, es retiraven sovint sense criteri moltes de les que hi havia.

El concili II de Nicea esmentat defensa que, no sols Jesucrist, sinó també la Mare de Déu i els sants poden ser representats per a ser venerats. Ells també han tingut un cos humà. La imatge, la icona, no és un retrat fotogràfic de "com era" Jesús, o la Mare de Déu o els sants. La imatge i la icona vol ser una finestra oberta al misteri de Jesús, i a la seva obra realitzada en la Mare de Déu i en els sants ja glorificats. Això ens mostra que les imatges o les icones o les pintures murals de sants, no són un ídol; el que venerem no és la materialitat de l'obra sinó la persona que ha estat glorificada al cel --que és evocada i feta espiritualment present- per mitjà de les figuracions artístiques.

5. La dinàmica sacramental de la vida cristiana.

Com ja sabem, una de les lleis fonamentals de la vida cristiana és el principi de l'encarnació. Déu, per salvar la humanitat, ha volgut abaixar-se i posar-se al nostre nivell. Primer ho va fer amb l'elecció del poble d'Israel i amb tot el seguit d'intervencions en la seva història. Arribada la plenitud dels temps (Ga 4,4), el Fill de Déu, el Verb, es va fer home: Jesús de Natzaret.

El principi de l'encarnació vol dir que arribem a les realitats invisibles (Déu i tots els éssers que estan amb ell) a través de les realitats visibles; a les realitats espirituals a través de les realitats materials. L'acció de l'Esperit Sant, invocat en l'epiclesi, és la que permet fer aquest pas (consagració eucarística, consagració d'una església o d'un altar, benedicció d'una imatge,...).

Per això entenem com a sagrament una realitat visible, palpable (símbol), que és portadora d'una realitat espiritual, invisible. En aquest sentit, Jesucrist és un sagrament de la divinitat, que ens ofereix els set sagraments com a instruments que ens comuniquen la vida de Déu.

Ens agradaria poder establir un contacte “directe”, una comunió “immediata” amb Jesucrist. Però això, que és un anhel molt arrelat en el nostre cor (és com una mena d’enyorament del paradís, on sí que hi havia aquesta immediatesa), és impossible en aquest món. Les mediacions (els sacraments entesos en sentit ample) són la condició necessària per l’accés a la comunió amb Déu.

Tota la vida cristiana participa d’aquesta dinàmica sacramental. A més de la presència salvadora de Crist en els sacraments, també l’altre és un sacrament de Jesucrist. Recordem, per exemple, els criteris que donà Jesús per al judici final: vaig tenir set i em vau donar beure, anava nu i em vau vestir, era a la presó i em vau venir a trobar, etc... (cf. Mt 25, 31-46).

En a questa dimensió sacramental, doncs, entesa en un concepte ampli, se situa la sacramentalitat de les imatges, de les representacions pictòriques, de l’arquitectura de les esglésies. Tenen un contingut simbòlic que els fa portadors d’una realitat espiritual, d’una manera particular les representacions de Jesucrist, de Maria, dels sants. Fan accessible i comprensible el món espiritual, l’àmbit diví. I venerar-les és venerar la persona que representen que viu en Déu.

6. Trets principals de l’art per a la litúrgia

Després de veure la qüestió de les imatges i la dinàmica sacramental de la vida cristiana, estem en condicions d’entendre la cruïlla on es troben art i litúrgia.

L’art per a la litúrgia no sols és lícit, sinó que és convenient. Més encara, d’una manera o altra, és antropològicament necessari per a la dinàmica sacramental de la litúrgia i, més en general, per a la dinàmica sacramental de la vida cristiana. Perquè l’art i la litúrgia es troben per facilitar la comprensió sensible de la presència sacramental de Jesucrist en els sacraments, en tota celebració, i també en l’oració privada dins d’una església. D’aquesta manera, l’art afavoreix a través del missatge espiritual del qual és portador, la comunió amb el misteri de Déu, amb la pasqua de Jesucrist i amb la seva obra alliberadora i salvífica. Podríem dir que, de la contemplació estètica de l’obra d’art (escultura, pintura, arquitectura), arribem a una vivència espiritual; i el cim de la vivència espiritual es troba en la litúrgia. En poques paraules, l’art forma part de la dinàmica

que, per l'acció de l'Esperit Sant, ens porta de les coses visibles a les realitats invisibles.

Ja he dit abans que la Constitució del Vaticà II sobre la litúrgia deixa llibertat a l'hora de triar un estil artístic o un altre; diu, en efecte, que “l'Església no ha tingut mai com a propi cap estil artístic, sinó que tot acomodant-se al caràcter i a les condicions dels pobles i a les necessitats dels diversos ritus, ha admès les formes artístiques de cada època, tot creant al llarg dels segles un tresor artístic que cal conservar amb tota cura” (SC 123). A més afirma: “també l'art del nostre temps [...] ha de tenir en l'Església llibertat d'expressió, mentre serveixi els edificis i els ritus sagrats amb el degut honor i la deguda reverència” (cf. *ibídem*).

Poc més endavant, diu que cal “promoure i afavorir un art autènticament sacre”, és a dir, que correspongui al contingut de la fe cristiana, que estigui al servei de la litúrgia, que fomenti la devoció amb una bellesa noble de formes per bé que no pas amb sumptuositat (cf. SC 124). I recomana, a més, que es tingui cura de la formació dels artistes que han de fer obres per a la litúrgia (cf. SC 127).

Tot el que hem dit ens permet d'identificar, doncs, alguns trets característics de l'art per a la litúrgia. N'anuncio alguns:

1. Ha de tenir una dimensió teològica i espiritual. L'art ha d'estar relacionat amb el Misteri de Crist i amb l'acció de l'Esperit Sant que és qui permet de reproduir el Misteri en la comunió eclesial, és a dir, tal com el creu i el comprèn l'Església (a l'orient cristià, l'iconògraf prega i dejuna abans de pintar –“escriure”- una icona).
2. Ha de tenir un fonament bíblic. Les imatges, les icones, les pintures, fan visible la Paraula de l'Escriptura i el fruit que dóna en els creients; són la Bíblia en imatges que deien els Pares..
3. L'art abstracte també pot entrar en relació amb la litúrgia, ja la SC, tal com he recordat, diu que l'art contemporani també ha de poder fer la seva aportació; pot tenir el seu paper en la dimensió simbòlica de la litúrgia amb l'ordenació dels objectes, amb la qualitat de la matèria amb què són elaborades, amb els colors, amb les transparències dels finestrals, etc., que desperten emocions i sentiments, que creen un ambient i permeten de penetrar el misteri

cristià i el que celebra la litúrgia. S'ha de dir, però, que cal tenir una certa cultura i una determinada sensibilitat per part dels qui contemplen les obres abstractes de cara a rebre'n el missatge espiritual més enllà d'una simple contemplació estètica i tenir, així, la funció sacramental que correspon a l'art per a la litúrgia.

4. La Constitució dóna uns criteris mínims per a l'arquitectura de nova planta. Diu: "A l'edificar llocs sagrats, s'ha de procurar amb diligència, que siguin aptes per a la celebració de les accions litúrgiques i per aconseguir la participació activa dels fidels" (SC 124). Que és tant com dir que siguin funcionals per les celebracions i que els fidels s'hi sentin integrats i puguin participar-hi d'una manera plena, conscient i activa (cf. SC 14). De fet, la reforma litúrgica promoguda pel Concili per a la litúrgia romana (que és la nostra), demana un espai celebratiu més d'acord amb el simbolisme de cada element, recuperant així el simbolisme que tenia en les esglésies dels primers segles. Fins a la reforma darrera, per a la litúrgia bastava un altar normalment adossat a un retaule, i per a les misses solemnes uns seients per reposar durant els cants i un tron per al bisbe a la catedral. La reforma veu l'altar com a centre de tota la celebració, figura ell mateix del Crist des del moment que el seu cos és l'altar del seu propi sacrifici (cf. He 13, 10); l'altar és, doncs, l'ara on s'ofereix aquest sacrifici de la nova aliança i la taula on som nodrits amb el sagrament eucarístic (cf. OGMR, 296). Per a les lectures, hi ha d'haver un ambó, que és un espai –no sols un faristol– separat de l'altar i que manifesti la dignitat de la Paraula de Déu que s'hi proclama; ha d'estar situat de manera que els fidels puguin veure el qui proclama l'anunci de la salvació realitzada en Crist (cf. OGMR; 309). A més, tota església ha de tenir, també, una seu per al celebrant, que no és ja un lloc per a descansar durant els cants llargs, sinó un lloc presidencial, des d'on el ministre ordenat que representa el Crist, presideix l'assemblea, dirigeix la pregària, escolta les lectures i eventualment les comenta en l'homilia. En el presbiteri, hi ha d'haver, a més, seients per als concelebrants, per als diaques i altres ministres (cf. OGMR, 310). D'altra banda, la litúrgia mateixa de la dedicació d'una església, renovada després del Vaticà II, demana que tot en l'edifici remeti simbòlicament a la Ciutat Santa

que és la nova Jerusalem del cel descrita per l'Apocalipsi (cf. Ap 21, 1-27), perquè el que se celebra en la litúrgia de l'Església és d'alguna manera anticipació a la terra d'aquesta realitat última.

5. La SC també dóna uns criteris pel que fa a les imatges exposades a la veneració dels fidels en les noves construccions: que siguin poques, que tinguin un ordre entre elles i que no afavoreixin una devoció incorrecta (cf. SC 125). A més, l'Ordenament General del Missal Romà, dóna també criteris sobre la disposició i les característiques del lloc de la celebració: altar, seu, ambó, capella del Santíssim, capelles laterals, etc., cercant la funcionalitat, la qualitat, la bellesa dins la simplicitat.

Les disposicions emanades després del Concili Vaticà II, han estimulat arquitectes i escultors a ser creatius dins del que escau a la litúrgia en la remodelació d'esglésies i en la construcció de noves. També el Papa Francesc ha demanat recentment “que els artistes del nostre temps ens ajudin amb les obres de la seva creativitat a descobrir la bellesa de la fe” i a admirar la meravella de l'obra de Déu (cf. Missatge de vídeo sobre intencions de pregària, 4.8.2017). Es tracta d'assegurar que la bellesa de les celebracions, dels espais, de les imatges, etc. expressi el misteri Déu en la seva transcendència i en la seva proximitat. I el mateix podem dir a propòsit d'expressar l'obra transformadora que ell ha realitzat en els sants, els quals continuen essent ben propera a la vida de l'Església, i amb els quals la celebració de l'eucaristia ens posa en comunió. Aquesta obra de transformació continua en la litúrgia a favor dels qui hi participen.

Conclusions

Tal com deia el Papa Benet XVI a la consagració de la basílica de la Sagrada Família de Barcelona, l'obra d'art en una església és un signe visible d'una realitat invisible (Déu, el Regne del cel, etc.), que ha de tenir present la història de salvació narrada en la Bíblia i l'actualització que en fa la litúrgia. Així ajuda a viure als fidels el misteri de Déu revelat en Jesucrist i d'una manera particular en la seva passió, mort i resurrecció. L'obra d'art, també, té un missatge per als qui no participen de la celebració o no comparteixen al fe cristiana. Pot portar-los a superar l'escissió entre consciència humana i consciència cristiana, entre existència en aquest món

temporal i obertura a la vida eterna, entre bellesa de els coses de Déu i Déu com a Bellesa (cf. Homilia: *Documents d'Església*, 44(2010) 681).

I per acabar, em permeto fer una pregunta: l'obra religiosa de Domènec Fita compleix aquest requisit fonamental de ser un signe visible d'una realitat invisible? Estic convençut que sí. Amb diversos materials ens ha anat oferint imatges tendres de Maria i dels sants o expressant la duresa i el sofriment de Jesús fins a arribar a mostrar-lo demacrat pel sofriment, descansant de l'obra duta a terme (cf. He 4, 10), adormit esperant la resurrecció, tal com suggereix el blanc intens de l'alabastre i la lluminositat que irradia. Domènec Fita ens transmet un missatge transcendent en les seves obres religioses, són "sagrament" d'una realitat espiritual invisible. Entronca amb la tradició iconogràfica cristiana, però alhora, hi afegeix la seva creativitat personal. Tal com va escriure Joaquim Nadal fa un temps, Fita busca, amb un llenguatge molt propi "d'afrontar la fe d'ahir i les incògnites d'avui" (J. Nadal, *Domènec Fita, Art integrat (1957-2010): Diari de Girona*, 15.2.2013).

Unes incògnites, uns problemes de la gent d'avui, per a les quals la litúrgia cristiana dóna una resposta des de la fe i des de l'esperança amb el llenguatge de les seves celebracions i de l'art que les acompanya. Aquest art per la litúrgia ha trobat certament en Domènec Fita un autor ple de creativitat i d'originalitat.

+ Josep M. Soler, Abat de Montserrat